

Sheila Fitzpatrick

Om Stephen Kotkins Stalin-biografi

Introduktion

Den amerikanske historikern Stephen Kotkin har föresatt sig att skriva en Stalin-biografi i 3 delar. De två första, som behandlar perioden fram till 1928 resp 1929-1941, är redan klara.

Första volymen har fått ett mycket positivt mottagande bland de som har sina rötter i den maoistiska och stalinistiska traditionen. En starkt bidragande orsak till det är att Stalin i första delen av biografien framställs som överlägsen alla andra bolsjevikar, inklusive Lenin och Trotskij. Men samtidigt är Kotkins popularitet i pro-stalinistiska kretsar en smula märklig, eftersom Kotkin är uttalat anti-kommunist. Han är reaktionär¹ och ser Sovjetunionen som en historisk parentes, en aberration, där Stalin är den arketypiska bolsjeviken och det stalinistiska Sovjet den enda (o)möjliga "socialismen".

För Kotkin är den ryska revolutionens historia en obruten process som utgår från Marx, vars idéer Lenin och bolsjevikerna omsätter i handling, idéer som Stalin för vidare och driver till sin spets. Gulag och Moskvarättegångarna är ingen ödets nyck, utan tvärtom ett helt logiskt resultat av försöken att omsätta de socialistiska idéerna i verkligheten.

Kotkin ser inte Stalin och stalinismen som avvikelse från Lenin, utan är helt följdriktig: Stalin är Lenins rättmätige arvtagare. Sådant som tyder på viktiga meningsskiljaktigheter mellan Lenin och Stalin stör den bilden och därför försöker Kotkin ignorera eller bortförklara sådana uppgifter. I denna strävan tillgriper han även argument från de allra mest fanatiska Stalin-anhängarna, t ex för att avfärda "Lenins testamentet" som en förfälskning. Detta därför att den skarpa kritik som Lenin i "testamentet" riktar mot Stalin strider mot bilden av Stalin som Lenins närmaste förtrogne och främste adept.²

Varför ser Kotkin det så viktigt att bestrida att Lenin i slutet av sitt liv var missnöjd med Stalin? Jo, det beror på Kotkin vill inskräpa att stalinismen och dess brott inte är något avsteg från en mer mänsklig socialism, utan är socialismens och kommunismens sanna väsen. Ur den synvinkeln finns det ingen anledning att lämna utrymme för spekulationer om att den ryska revolutionen skulle ha kunnat ta en annan väg om man följt Lenins uppmaning att avsätta Stalin.

Detta uppskattas också av dagens Stalin-beundrare, men det är inte för att göra dem glada som Kotkin avfärdar "testamentet" och framhåller Stalin. Han har en helt annan målgrupp, nämligen alla andra, till vilka han vill förmedla budskapet att marxismen, socialismen och kommunismen är en pervers världsfrånvärd ideologi som bara kan leda till tyranni, barbari och gränslöst elände när man försöker förverkliga den.

Kotkin anser att Sovjetunionen i hög grad formades av Stalin som person. Tvångskollektiviseringen genomfördes t ex inte av ekonomiska eller andra rationella skäl, utan därför att Stalin drevs av en *ideologisk* övertygelse, enligt vilken kollektivisering var nödvändig för att bygga socialismen. Att beslutet endast grundades på ideologisk övertygelse är dock inte särskilt troligt – det förklarar t ex inte varför det togs just då – och dessutom utmärkte sig Stalin knappast genom att basera sin politik på klassisk marxistisk teori. Tvärtom använde han ofta "marxismen-leninismen" som ett ideologiskt utanpåverk, som han ständigt reviderade för att ideologiskt kunna motivera den förda politiken (det gäller t ex "teorin om socialism i ett

¹ Att Kotkin i grunden är reaktionär visas också av att han ser upp till och ofta med gillande citerar Richard Pipes, en av de förgrundsfigurerna i den "totalitära skolan" (se nedan), liksom Simon Sebag Montefiori, (ö)känd för sin *Stalin – den röde tsaren och hans hov*, som ingalunda brukar falla Stalin-beundrare på läppen.

² Se [Stalin och Lenins "testamente"](#) om hur "testamentet" hanterades av det sovjetiska kommunistpartiet och i synnerhet Stalin själv.

land”). Anti-marxisten Kotkin, som uppenbarligen inte förstått marxismen, anser sig trots detta kunna slå fast att marxismen når sin kulmen genom Stalin. Pinsamt!

Kotkin betonar Stalin hänsynslöshet när han genomdrev sin vilja och vision: Klasskamp (som Kotkin inte tror på) och massrörelser spelar ingen roll i Kotkins tolkning, utan det är Stalin som med obändlig vilja och järnhand *styr allt*. För en marxist borde detta fungera som ett varningstecken, men det fungerar uppenbarligen inte på pro-stalinister, vilket förmodligen beror på att de vant sig vid att se Stalin i personkultens ljus, där delar av Kotkins Stalin-porträtt lätt får plats – resten förtränger de.

I den första boken framställs Stalin som överlägsen alla andra bolsjeviker, inklusive Lenin. Därmed blir Stalins seger i maktkampen helt följdriktig: Stalin var den smartaste och slugaste av bolsjevikledarna, oöverträffad i ränksmidandets konst, vilket gjorde det möjligt för honom att spela ut andra bolsjevikiska ledare mot varandra och på så sätt till slut stå ensam kvar som herre på täppan.

Men i den andra delen (som börjar 1929), då Stalin står som segrare i maktkampen, har behovet av att framhålla honom gentemot de övriga bolsjevikledarna försvunnit, och Kotkin övergår helt till sitt huvudtema, att visa att socialismen strider mot allt sunt förnuft och att varje försök att bygga ett socialistiskt samhälle oundvikligen leder till katastrof. Därmed förändras också bilden av Stalin – han blir alltmer maktfullkomlig och använder sin diktatoriska makt till att genomdriva ideologiskt motiverade, men irrationella och fördärvliga idéer, utan att bry sig om det förtryck, det mänskliga lidande, det resursslöseri osv. som blir resultatet. Stalins Sovjet blir på så sätt till ett avskräckande exempel på vad socialismen innebär, och inte nog med det: Stalin ”socialism” är den enda möjliga.³

Nedan återges två recensioner av Kotkins Stalin-biografi, skrivna av den australienska historikern Sheila Fitzpatrick, som är specialist på Stalintiden.⁴ Hon är en representant för den sk ”revisionistiska skolan”, som uppstod som en reaktion mot den ”totalitära skolan”, vilken länge dominerade Sovjetforskningen i väst. En viktig svaghet hos den senare är att den huvudsakligen beskriver det stalinistiska Sovjet med utgångspunkt från politiken (främst den totalitära staten, dvs ovanifrån) och struntar i sociala aspekter (underifrån-perspektivet, dvs de sociala processer som inte är direkt relaterade till staten).

Till skillnad från totalitarismsskolan har Sheila Fitzpatrick i sin forskning lagt stor vikt vid de genomgripande sociala och kulturella (utbildningsmässiga, industriella, vetenskapliga och tekniska) förändringar som skedde under den stalinistiska perioden och som i grunden förändrade samhället. Hennes synsätt leder till att man betraktar det stalinistiska samhället på ett mer nyanserat sätt (med såväl positiva som negativa sidor) i stället för en ren svartmålning.

Båda Kotkin-recensionerna håller en hovsam ton. Fitzpatrick (som heller inte är marxist) är inte i första hand ute efter att kritisera Kotkins Stalin-porträtt, utan att klargöra vad hon uppfattar som dess utmärkande drag.

Se även lästipsen allra sist, med tips om andra recensioner av Kotkins Stalin-biografi.

Martin F

Översättningarna är gjorda av Björn Erik Rosin

³ I del 2 av Stalin-biografien (Stalin, *Waiting for Hitler*, s 303) formulerar Kotkin detta så här: ”Utan Stalin skulle det inte ha funnits någon socialism, och utan socialism, ingen Stalin.”

⁴ Hon har bl a skrivit *The Russian Revolution* (3:e reviderade upplagan 2007) och *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously* (2015).

Stalin: Maktens paradoxer

The Guardian, 22 oktober 2014

Stephen Kotkin, *Stalin Vol. 1 Paradoxes of power, 1878-1928*, Penguin Books, 2015, 949 sidor

Det är svårt att skriva om dem som stått för det onda i historien. ”Total ondska” är inget användbart begrepp, i varje fall inte för den som ska skriva en biografi. Porträttet kan bara fungera, som John Milton gjorde i *Det förlorade paradiset*, genom att visa de sprickor och motsägelser som gör detta monster (Miltons Satan) mänskligt. De demoniska versionerna av Stalin och Hitler, som de flesta av oss assimilerat är inte till stor hjälp om man vill nå fram till vad som fick dem att ticka vidare. Uppfattningen att en person som dödar (eller ligger bakom dödandet av) en miljon människor är en miljon gånger mer ondskefull än den som bara dödat en är en annan stötesten. Det går inte att föreställa sig någon som är en miljon gånger värre än en kallblodig yxmördare och det hela blir därför överkligt. Kanske behövs det moralfilosofier för att reda ut detta, men min egen känsla är att själva utgångspunkten är felaktig: ondska, som personlig egenskap går inte att kvantifiera och det går inte att göra den mätbar genom att multiplicera den. Det enda rimliga sättet att närma sig frågan analytiskt är att utgå från vad som har kallats maktförstoringens faktor – om man är en Svensson, tenderar handlingarna, oavsett hur blodiga, vanligen bli relativt lokalt och kvantitativt begränsade, men om man är en Stalin eller Hitler får de globala följder där offren kan räknas i miljoner.

Stalin vid Tsaritsyn 1918

Ytterligare komplikationer uppstår när ondskan förknippas med en politisk ledares ansvar för massdöd. Ett allmänt underförstått antagande är att krig ingår i en speciell kategori, där massdöd kan förekomma utan att automatiskt leda till avsky för de ledare som gav order om det. Men revolutionärer, eller ledare som planerar revolutionär omvandling, tror att de också tillhör detta undantag. De ser de dödssiffror de orsakat i samma ”nödvändiga” ljus som dem som krig leder till. Det är ett problem för historiker, som sannolikt har en aversion mot att låta revolutionärerna få komma undan, i synnerhet när revolutionen en gång segrat och de sitter vid makten.

Stephen Kotkin, vars första bok *Magnetic Mountain* (1995) hade den vågade underrubriken

”Stalinism som civilisation”, är inte någon som väjer för utmaningar. Han omfattande studie är bara den första av tre planerade band. Titeln lämnar inte ifrån sig mycket, det går inte att komma med något mycket mer utslätat som undertitel än ”Maktens paradoxer”, och det korta förordet är närmast dämpat i sin framtoning. Han säger emellertid att ”tillfälligheterna är många i historien” och släpper därmed ifrån sig en ledtråd om att detta inte kommer att vara någon skildring av historisk oundviklighet eller psykologisk determinism. ”Berättelsen har sitt ursprung på Stalins kontor” skriver han ganska förbryllande, ”men inte från dennes utgångspunkt”. Vem, om inte Stalin, är det då som tittar ut från hans kontor? Är det Kotkin, en osynlig iakttagare, som i tysthet dragit fram sin stol till Stalins skrivbord? I varje fall tycks budskapet vara att i den nära relationen mellan historiker och ämne är det den här historikern som har övertaget.

Under de första 300 sidorna, som täcker det ryska imperiet, rysk absolutism, statssystemet i Europa, modernitet och geopolitik innan den når fram till revolutionen, får vi bara några hastiga inblickar i Stalins karaktär. Det är en omfattande tolkning av bakgrunden och en av följderna är att den unge Stalin, född i det tysta i periferin av det ryska imperiet, ser ganska obetydlig ut. Men närhelst Stalin träder in på scenen skildras han ganska sympatiskt och hans ambitioner och målmedvetenhet är tydliga. Kotkins Stalin är uppåtsträvande och självlärd vad gäller begåvning och beslutsamhet. Under uppväxten fick han uppleva motgångar och svårigheter, men Kotkin avfärdar talet om barndomstrauman: mängder av människor, inklusive många av hans revolutionära kamrater, hade det värre. Som fallet var med många begåvade unga män i slutet av tsarismens Ryssland leddes Stalins strävanden efter en bättre tillvaro över i den revolutionära rörelsen.

Hans revolutionära aktivitet ledde inte till mycket. Den person som fångar läsaren under dessa inledande kapitel är Pjotr Durnovo, Nikolaj II:s inrikesminister, som med våldsam repression räddade tsardömet efter revolutionen 1905. Här släpper Kotkin ifrån sig ytterligare en ledtråd med påpekandet att detta var ett sådant tillfälle ”i de större historiska strukturernas spel då personligheten skulle visa sig avgörande: en mindre begåvad inrikesminister hade inte lyckats på samma sätt”. Och vad Stalin angår var han deporterad till Sibirien där han ”slogs med myggor och tristess” under större delen av tsarväldets sista decennium, vilket innebar att han missade första världskriget. Livet såg ut att inte leda någon vart för den en gång så lovande unge mannen. Då inträffade miraklet: tsarens självhärskardöme störtade samman i februari 1917. Revolutionärer som Stalin kunde inte göra några större anspråk på att ha medverkat till detta, men det var de som skulle dra nytta av det. Han var fortfarande en ganska anonym figur i den underjordiska verksamheten, som ”gick omkring i sibiriska *valenki* – filtstövlar – och ”med inte mycket mer än en skrivmaskin i bagaget”, och som den 12 mars 1917 anlände till huvudstaden St Petersburg för att delta i revolutionen.

Från insatserna 1918 i ledningen för slaget vid Tsaritsyn under inbördeskriget och de välkända sammandrabbningarna med Trotskij börjar Stalin ta mer av författarens uppmärksamhet i anspråk, och den sorts biografi Kotkin är i färd med att skriva blir tydligare. I motsats till många studier av Stalin är detta inte något verk om ondskans orsakssammanhang. Författaren verkar inte sikta in sig på att hitta några tidiga tecken på de groteska deformationer som skulle visa sig senare. Han försöker betrakta honom under olika epoker utan att alltför mycket begagna sig av efterklokhet. Till skillnad från många som skrivit om sovjetisk politik på 1920-talet sympatiserar han inte med Stalins motståndare, vare sig som kollektiv eller i form av individer som Trotskij eller Bucharin. Inte heller har han den vanliga utgångspunkten att Stalin måste jämföras med Lenin och att han därvid i större eller mindre utsträckning kommer till korta.

Frågan om Stalins avvikelse från eller förräderi mot leninismen har länge varit det som gällt, i synnerhet inom den icke kommunistiska vänstern. Men med Kotkins synsätt är Lenin långt ifrån någon exemplarisk figur. Lenin, en man med fixa idéer, hugger lika ofta i sten som han

har rätt: ”störd fanatiker” är en beteckning som författaren ser ut att ställa sig bakom. Kotkin är inte intresserad av den gamla dispyten om kontinuitet och diskontinuitet mellan Lenin och Stalin: i likhet med Richard Pipes, vars arbeten ofta citeras i de tidiga kapitlen om Sovjet-tiden, ser han kontinuiteten som något självklart och vill få oss att inse att mycket av det som betraktats som de värsta inslagen i Stalins välde också fanns, eller låg latent, hos Lenin. Och faktum är att Lenin när det gäller jämförelser med Stalin i denna studie framstår som värre. Till exempel när det gäller imperiet, ett begrepp alltid lika betydelsefullt för Kotkin, kan inte Lenin, som ”aldrig satt sin fot i Georgien eller ens i Ukraina, för den delen” mäta sig med Stalin som ”hade haft erfarenheter på plats av det mångfacetterade riket” och som förstod att det handlade mer om relationer mellan olika folkslag i imperiet än enbart ryskt förtryck.

En rad slaganfall gjorde att Lenin sattes ur spel de två år som föregick hans död i januari 1924, då en dold maktkamp inleddes med Stalin och Trotskij som främsta tronpretendenter. Från sin sjukbädd ingrep Lenin – eller personer som agerade på hans vägnar – med ett dokument som sedan blivit känt som hans ”Testamente”, där det återfanns oklara men kritiska bedömningar av Trotskij, Stalin och andra inom partiledningen. Någon gång ska en efterskrift ha tillfogats, som uttalade hård kritik av Stalin och manade till att avsätta honom som partiets generalsekreterare med hänvisning till att han var alltför brysk och ohövlig. Det var Lenins hustru Nadezjda Krupskaja som ska ha utsatts för bryskheten och Kotkin delar den ryske historikern Valentin Sacharovs uppfattning att det var hon eller andra i närheten, inte den slagrorde Lenin, som var de verkliga författarna till dessa dokument. Oavsett detta var det ett hårt slag mot Stalin, inte bara politiskt utan även personligen. Han överlevde de politiska konsekvenserna, men testamentet skulle hänga som ett ”Damoklessvärd” över honom och leda till den ”rollen av offer och till självömkan” som är central i Kotkins framställning.

Skildringen av hur Stalin besegrade sina motståndare i successionsstriden sker i bekanta termer och Kotkin har inte mycket att komma med vad gäller politisk analys, även om hans framställning livas upp av omfattande citat från de hårdföra debatterna i politbyrån, som blivit tillgängliga för historiker först efter Sovjetunionens sammanbrott. Precis som Lenin får Stalins rivaler en omild behandling av Kotkin. Trotskij var inte bara ”orubbligt nedlåtande” och en klen politisk strateg, men ”helt enkelt inte den ledare folk trott att han var, eller som Stalin skulle visa sig vara ... Stalins duglighet och beslutsamhet låg på en helt annan nivå”. Zinovjev, en måltavla för de flesta historiker, är än värre, medan Kamenev ganska orättvist avfärdas som en ”inbiten intrigmakare”. När Stalin väl hade tagit hand om dessa ledare för den s k vänsteroppositionen var turen kommen till högern, men den högerinriktade Bucharin, ”inte någon stark eller skarpsinnig karaktär”, blir också underkänd av Kotkin. Bara Alexej Rykov och Grigorij Sokolnikov, några gånger finansminister, kan i någon mån få passera, fast inte som tänkbara ledare, eftersom de inte hade några organiserade grupper bakom sig. I denna version av de politiska striderna på 1920-talet syndas det (konspireras) lika mycket mot Stalin som denne själv syndar, även om han framställs som i besittning av talang för fraktionskampen.

Här gör Kotkin en paus för att överväga huruvida Stalins motståndare redan då såg honom som ett potentiellt monster, någon som till varje pris måste stoppas. Och svaret blir nej. Att Kamenev inte agerade mot honom 1923 tyder på att ”den monstrosösa Stalin ännu inte existerade eller var skönjbar för någon som arbetade med honom på mycket nära håll”. ”Hotet från Stalin var långt tydligare” fem år senare, men ändå avstod Rykov från en likartad möjlighet, åtminstone till en del beroende på att han och de övriga i politbyrån ”kommit att upptäcka inte bara en besvärlig, självcentrerad, ofta dyster, hämndlysten person i Stalin, utan också en oövervinnelig kommunist och ledare med inre styrka, ytterligt hängiven Lenins idéer, i stånd att bära hela apparaten, landet och världsrevolutionens sak på sina skuldror”.

Det avgörande momentet i Kotkins bok är Stalins beslut att satsa på total kollektivisering av jordbruket. Enligt standardversionen var det spannmålskrisen 1927 som tvingade bolsje-

vikerna till radikala åtgärder. Men det argumentet har alltid haft svårigheten med att kunna förklara varför kollektivisering var den radikala åtgärd som krävdes, och Kotkin vill inte alls höra talas om den sortens diskussioner. Tvärtom, säger han, var kollektiviseringen en vild chansning – ett drag som berodde på Stalins övertygelse att Ryssland inte skulle kunna bli socialistiskt om man inte gjorde sig av med småjordbruken. Inte heller var det något ödesbundet med att i vått och torrt hålla fast vid fullständig kollektivisering. Det berodde på att ”mitt under massrevolter, massvält, kannibalism, slaktandet av landets kreatursbestånd och politisk oro utan motstycke, ryggade Stalin inte tillbaka. Trots en del mindre taktiska reträtter fortsatte han framåt också när personer i hans inre krets sade rent ut att man gick mot katastrof – full fart vidare mot socialismen var receptet”.

Här ser vi ändå till sist problemet med Kotkins tolkning. Stalin var en person som agerade utifrån djup ideologisk övertygelse och vars handlingar bara går att förstå utifrån detta, inte utifrån något behov av att maximera sin personliga makt. Vilken färsk ledare, med fortsatt makt som huvudmål, skulle ha tagit en sådan risk? Stalin ”sätte allt på spel, inklusive sin egen makt”. Att resultatet inte ledde till fullständig katastrof berodde bara på tur, enligt Kotkin: 30-talets depression gjorde västmakterna mer (och inte, som en del hävdar, mindre) intresserade av ekonomiskt samarbete med Sovjetunionen. Han kan ha rätt om depressionen, även om jag skulle vilja se några argument för det också och inte bara påståenden. Men, oavsett om han har rätt eller fel på den punkten, förefaller han i mina ögon vara helt rätt ute med sitt argument om betydelsen av beslutet om kollektivisering. Inte för att andra historiker eller sådana som skrivit en Stalinbiografi missat betydelsen av ”den stora brytpunkt” kollektiviseringen inledde – tillsammans med snabb och planerad industrialisering och en revolution på kulturområdet, två frågor som Kotkin ägnar mindre intresse – 1928-29. ”Brytpunkten” har under decennier varit den förhärskande sanningen bland västliga historiker: Robert C Tucker, Kotkins företrädare vid Princeton, gjorde det till huvudnumret i övergången till andra bandet av sin Stalinbiografi, *Stalin in Power*, och är framträdande i Adam Ulams *Stalin*, utgiven 1973. Men vad dessa historiker inte förstått, eller i varje fall inte öppet talat om, är dess betydelse för en förståelse av Stalin och hans motiv, nämligen att argumentet om att han bara var intresserad av makt för egen del inte är hållbart.

I sista kapitlet attackerar Kotkin den fråga som ofta ställts, men sällan besvarats: Och om det inte hade funnits någon Stalin? Hans svar är att ”om Stalin hade dött skulle sannolikheten för total kollektivisering – som enda utväg – ha varit i det närmaste lika med noll och sannolikheten varit stor för att sovjetregimen skulle ha omvandlats till något annat eller fallit samman”. Med andra ord hade E H Carr ”fullständigt och för evigt fel” när han sade att ”Stalin är ett belägg för tesen att omständigheterna skapar personen, inte personen omständigheterna”. Kotkin skriver tvärtom att Stalin skrev historia ”genom att förändra hela det samhällsekonomiska landskapet på en sjättedel av jorden” och att hans fall ”visar hur en enda individs beslut, vid extremt sällsynta tillfällen, radikalt kan omvandla ett helt lands politiska och samhällsekonomiska struktur med globala konsekvenser”. Det skulle gå att föra det argumentet vidare, även om Kotkin gör klokt i att inte göra det. Om ett Sovjetunionen utan Stalin hade fallit samman skulle andra världskriget (om vi antar att det ändå kommit) ha utspelat sig under helt andra former.

Kotkins bok är i första hand en syntes, den bygger på en mängd arkivforskning på sistone, en del av författaren själv. Han är en spännande samtalspartner med besk och vanvördig humor, vilket gör boken underhållande samtidigt som den är en originell och till stora delar övertygande tolkning av Stalin som borde leda till livlig polemik mellan historikerna. Det här är förstås bara första delen: den svåraste tuggan, om 1930-talets utrensningar och terror, återstår ju. Efter att ha tecknat människan Stalin, om än som någon som blir alltmer hotfull, hur ska Kotkin i del två handskas med det fullt uppblommade hotet? Kommer han att fortsätta att göra Stalin mänsklig eller låta honom undergå metamorfosen till monster? Det blir ett svårt beslut för författaren. Läsaren däremot har något att se fram mot.

”Bara så där”

Ur *London Review of Books* 5 april 2018

Stalin, Vol. II: Waiting for Hitler, 1928-41, Stephen Kotkin, Penguin Press, 2017, 1154 sid.

Stephen Kotkins Stalin är inget annat än paradoxer. Han är koppärrig och fysiskt inte särskilt imponerande, men samtidigt karismatisk; en chanstagare men försiktig; oberörd av tanken på blodsutgjutelse i massomfattning, men utan intresse att själv medverka. Cynisk rörande alla andras motiv, men för egen räkning ”var idealen det han levde och andades för”. Misstänksam mot ”intellektuella storfräsare” och själv en bokslukare med en ”kuslig” förmåga att få den kreativa ryska intelligentian att rätta in sig i ledet. Benägen till paranoia, men ändå i stånd att hålla den under kontroll. Intensivt misstänksam mot allt och alla, men inte tillräckligt misstänksam mot Hitler.

Under den period denna del av biografien handlar om gjorde Stalin nästan aldrig några resor, han inhämtade information från vad han läste och lyssnade till rapporter. Följaktligen ”sker handlingen till stor del på [Stalins] kontor och egentligen i hans inre”. Frågan blir då förstas hur man tar sig in i det inre på en nyckfull man vars offentliga uttalanden ofta var avsiktligt vilseledande och vars personliga arkiv är lika vackert utsmyckat som ett konstverk. Kotkins tillvägagångssätt är att ge oss ett slags collage av de händelser och den information om olika frågor som torde ha legat på Stalins bord en vanlig dag. Till exempel: en utrikespolitisk kris, underrättelserapporter, nyheter om sonens dåliga uppförande i skolan, intriger i politbyrån, en högtidlig parad med flyghjältar, öppnandet av en partikongress, brev från hustrun, produktionsmål inom industrin, problem inom jordbruket, den senaste litterära skandalen, möte med en delegation kommunister från Ulan Bator. Det påminner lite om den gamla sovjetiska genren med ”krönikor över berömda mäns liv och arbete”, allt upplivat av Kotkins kommentarer och analyser.

Mycket av denna information kommer från sovjetiska dagstidningar, som Stalin otvivelaktigt läste; problemet är bara att utan direkt kontakt med vad som försiggick i hans inre är det ofta omöjligt att kunna förstå vad det var som specifikt gjorde intryck på honom och vad detta intryck bestod i. Även om han påstår sig se på omvärlden genom Stalins ögon inskränker Kotkin inte sitt collage till frågor som Stalin var känd för att intressera sig för, utan plockar i stället ut vad han själv anser vara viktigt, färgstarkt eller av betydelse för sina syften. Således får kraschen på Wall Street och den stora depressionen sin bit av framställningen, även om ”det är osäkert hur mycket Stalin förstod eller fäste sig vid [dessa händelser]” och i Kotkins collage ingår regelbundna bulletiner från Mongoliet som sannolikt avspeglar författarens agenda (där i väst kända uppfattningar balanseras mot östliga) och inte något speciellt intresse från Stalins sida.

Det här är kakan som innehåller allt Stalinbiografierna kan innehålla – inrikespolitik, utrikespolitik (i öst som i väst), underrättelseväsendet, diplomatisk och militär historia, kultur, ekonomi, privatliv och socialt liv. De tre större avdelningarna, av mer eller mindre samma omfattning, fokuserar på kollektiviseringen i början av 1930-talet, de stora utrensningarna 1937-38, och den internationella kris som inleddes med den tysk-sovjetiska icke aggressionspakten 1939 och som slutade med den tyska attacken mot Sovjetunionen i juni 1941. På den listan ägnar de flesta historiker störst uppmärksamhet åt de stora utrensningarna, men i förordet förklarar Kotkin att han anser kollektiviseringen vara viktigast. Men den delen framstår ändå inte som kärnan i skildringen. Det är sista delen, om den internationella scenen och uppmarschen till kriget, som intar den rollen och dess betydelse för hela skildringen signaleras ju av undertiteln ”I väntan på Hitler”.

Stalins avgörande seger över sina politiska motståndare kom i slutet av 1920-talet. Till mångas förvåning slog han därefter nästan genast in på ett ambitiöst program med revolutio-

när ekonomisk omvandling med bl a nationalisering av industri och handel i städerna, införande av central ekonomisk planering för att påskynda en snabb ekonomisk utveckling samt kollektivisering av jordbruket. Kotkin har inget större intresse av Stalin moderniseraren. Kollektiviseringskampanjen intresserar honom på grund av de risker den medförde, den ideologiska uppbackningen av den och dess hänsynslöshet – bönderna skrämdes systematiskt genom att en del av dem blev exproprierade och deporterade till avlägsna trakter som ”klassfiender” eller ”kulaker”. Kotkin betraktar kollektiviseringen som en chansning som mycket väl kunde ha slutat i katastrof och som två gånger räddades av rena turen: den extra månaden med vårväder 1930 som kompensation för den sena sådden som berodde på motståndet bland bönderna, och den goda skörden 1933. Före den skörden hade emellertid intensiva påtryckningar från statligt håll för att bönderna skulle leverera säd lett till hungersnöd i samtliga viktigare spannmålsodlande regioner i landet. Kotkin går med på att Stalin bar skulden för hungersnöden genom att han vägrat att minska kraven på tvångsleveranser också när det kom rapporter om att bönderna svalt, men hans slutsats är att hungersnöden, även om den mer berodde på Stalins politik och hänsynslöshet i genomförandet av den, ”inte var avsiktlig”. Det är ett klart avståndstagande från den allmänna bilden i Ukraina och som bl a avspeglas i Anne Applebaums skildring nyligen av hungersnöden i Ukraina. Enligt Kotkin tyder Stalins agerande ”inte på att han försökte utrota bönder eller etniska ukrainare ... Det handlade inte om någon ’ukrainsk’ hungersnöd, hungersnöden var sovjetisk”. Och faktum är att kazakerna proportionellt drabbades mycket hårdare än ukrainarna med bortemot 1,4 miljoner döda i en sammanlagd befolkning av 6,5 miljoner, jämfört med 3,5 miljoner döda av 33 miljoner i Ukraina. Men Stalin var heller inte specifikt ute efter kazakerna heller, även om kollektiviseringen i denna region ackompanjerades av en dödlig politik med tvångsbosättning av nomader. Han var helt enkelt ute efter att få så mycket spannmål och andra livsmedel som han kunde av bönder, som inte ville lämna ifrån sig dem.

Vad som gör kollektiviseringen central i Kotkins skildring är att den nästan misslyckades och att de stora samhällseliga kostnaderna fick många kommunister att i backspegeln ifrågasätta det förståndiga med den – eller det antar i varje fall Kotkin att Stalin antog, förmodligen befogat i båda fallen – även om den sortens kritik, med tanke på det politiska klimatet på 1930-talet, aldrig kom till några uttryck. Kotkins slutsats, sannolik om än inte möjlig att bevisa, är att ”Stalin plågades, inte av fasorna för bönderna under kollektiviseringen, utan av kritiken inom partiet mot honom för dessa fador, som skulle bli det mörker som sporrade honom till massmord under den vilda terror ... han gick i spetsen för”.

Kotkin hyser inga tvivel om att Stalin personligen var direkt ansvarig för att ha satt igång och lett de stora utrensningarna. Den statliga terrorn inleddes med skådeprocessen sommaren 1936 mot ett stjärngång av gamla bolsjeviker, främst f d oppositionella som anklagades för sabotage och spioneri, en del av de anklagade hade till bara helt nyligen innehaft höga positioner inom regeringen. Vintern 1936-37 riskerade alla högre industriledare att avslöjas som ”folkfiender” och i början av våren gällde det också partisekreterarna ute i provinserna. Angivelser efterfrågades och NKVD arbetade övertid med nattliga arresteringar, förhör av offren och att tvinga dem att erkänna bisarra sammansvärjningar mot staten och att utpeka andra, skicka dem i fängelse, till Gulag eller till avrättning. Höga militärer dömdes bakom lyckta dörrar på sommaren 1937. Det som börjat som terror mot den kommunistiska och yrkesmässiga eliten bredde nu också ut sig till den vanliga befolkningen. En del etniska minoriteter, särskilt de som var av polskt eller tyskt ursprung och som kunde misstänkas för lojalitet mot en främmande makt, blev nu också måltavlor. Socialt marginaliserade grupper, som kulaker på flykt, hästtjuvar och religiösa minoriteter samlades upp i enlighet med regionala kvoter och, i många fall, avrättades. Blodsutgjutelsen, under ledning av NKVD-chefen Nikolaj Jezjov, fortsatte 1938 och det sattes inte något riktigt stopp för den förrän i slutet av det året då Jezjov blev avsatt och ersatt med Lavrentij Beria.

Ingen har någon riktigt bra förklaring till den stora utrensningen, och det gäller också Kotkin.

Den mest intressanta aspekten av hans redogörelse är att han bestämt avvisar argumentet att Stalin inledde terrorn på grund av att han började känna av en större kris eller allmänt hot. På hemmaplan var han ställd inför ”förvånansvärt lite öppen politisk opposition av något som helst slag”. Internationellt fanns en risk för krig, men så hade det sett ut under några år. ”Det fanns inget omedelbart hot – samhälleligt, ekonomiskt, politiskt – mot landet eller mot regimens legitimitet eller stabilitet, ingen kris. Men så plötslig rådde fullständig kris.” När Stalin på sommaren satte igång massterror (i motsats till terror riktad mot eliten) ”fanns ingen ’dynamik’ som tvingade honom till det, ingen ’fraktionskamp’, inga ökade hot utifrån. Han förlorade inte kontrollen över terrorn. Han bestämde bara, på egen hand, att godkänna kvotgrundad utrotning av hela folkgrupper i en planerad urskiljningslös terror som kallades massoperationer”.

Varför gjorde han så? Den frågan har Kotkin inget riktigt svar på. Han medger att Stalin mycket väl kan ha velat göra sig av med ”slingrande, egenmäktiga” byråkrater och ersätta tröttkörda, dåligt utbildade gammelbolsjeviker med unga nytillskott med bättre utbildning, men, som Kotkin med rätta framhåller, ”Stalin behövde inte mörda dem. Han kunde omplacera eller avskeda varenda lokal satrap när det passade honom”. Han kommer med ett eget försök till förklaring: nämligen att han ville ”krossa viljestyrkan” hos sina närmaste medarbetare i politbyrån, personer som Molotov, Mikojan och Vorosjilov, som dittills varit orubbligt lojala men som en dag kunde tänkas upphöra med detta, och att det där går att finna ”ett huvudmotiv till den fanatiska terrorn 1936-38”. Men detta förefaller som ett än mindre sannolikt motiv för massmord, i synnerhet som de flesta av dessa medarbetare i politbyrån varken föll offer för utrensningarna eller framstod som (i varje fall när det gäller Molotov och Mikojan) särskilt påtagligt krossade. Till sist kanske Kotkin befinner sig på säkrare mark när han upprepar Adam Ulams ord från 1982 när denne skrev att ”i Stalins terror finns ett inslag av något rent absurt som trotsar alla förklaringar”.

Märkligt nog, med tanke på att Kotkin ger Stalin en så framträdande plats både som författare och producent i sin skildring av de stora utrensningarna, håller han inte Stalin särskilt mycket räkning för en annan viktig insats, nämligen att få stopp på dem i slutet av 1938 utan att förlora makten eller ens sin renommé inom partiet. Här ansluter sig Kotkin till standarduppfattningen genom att utgå från att det var en enkel affär att sätta stopp för utrensningarna, helt utan politiska risker. Detta är osannolikt: operationen förefaller enkel bara för att den i praktiken fungerade så väl (Ježov blev avsatt i all stillhet; hans ersättare Beria genomförde en effektiv uppstädning). Kotkin är förvånad över Stalins plötsliga kursändring (”bara så där”), men hans korta diskussion av ämnet fokuserar enbart, om än ganska vårdslöst, på motivet – ”Hade [Stalin] blivit mindre paranoid?” Eller var det kanske så att Hitlers ockupation av Sudetområdet hade gjort att den internationella krisen nu verkade tillräckligt allvarlig för att helt kräva Stalins uppmärksamhet? ”Det går inte att säga något definitivt om hans motiv”, lyder Kotkins sammanfattning.

Utrikespolitiken, inklusive hela skalan av diplomatisk, militär och spionhistoria är centralt i denna bok. Men Stalin – mer eller mindre fri från ideologi på detta område, i motsats till inom inrikespolitiken – är inte den som fastställer dagordningen. Det var Hitler som ”drev världspolitiken”, medan Stalin, i likhet med resten av Europa, försökte komma på hur man skulle reagera. Det handlade heller inte om någon kärlekshistoria mellan diktatorer – Kotkin understryker misstänksamheten och motsättningarna mellan de båda – utan om Stalins försök att hitta ett sätt att undvika det krig som Hitler uppenbart hade i tankarna, om möjligt genom att avleda det mot västmakterna, medan Storbritannien och Frankrike å sin sida försökte avleda det mot Sovjetunionen. Stalin, som ofta var en spelare, tappade ibland nerverna. Under uppmarschen till andra världskriget ”avstod han från att försöka mäta sig militärt med Hitler och klarade inte av att mäta sig med honom diplomatiskt”. Med andra ord överlistade Hitler honom och – anmärkningsvärt nog i en biografi om Stalin – slutar Kotkins berättelse inte med Stalin, utan med Hitlers felkalkyl när han angrep Ryssland.

Enligt Kotkin är Stalin inte ”den extreme realisten – tålmodig, slug och oberäknelig” – som Henry Kissinger talat om, eller ens ”den rationelle och nyktre” statsmannen enligt rysk tradition och som porträtterats av den israeliske historikern Gabriel Gorodetsky. Kotkins Stalin är listig och slug, men emellanåt lite för listig för sitt eget bästa. Han begår misstag och låter sig ibland förblindas av sina egna fixa idéer, till exempel sin besatthet av Trotskij som han jagar in i ett hörn och till sist låter mörda 1940. Stalins chansningar, dit Kotkin räknar icke-aggressionspakten [med Tyskland] och finska vinterkriget, slutar ofta illa och hans fixa idéer leder ibland till just de följder han varit rädd för. Trots att han var besatt av tanken på att Sovjetunionen var utsatt för spioneri hade Stalins stora utrensningar ingen märkbar effekt på utländskt spioneri (enligt Kotkin var det ju heller inte det verkliga syftet med dem). I stället förstörde de eller gjorde hans eget framstående nätverk av spioner i Europa värdelöst. När han sedan undertecknade pakten med Tyskland och därigenom släppte in en rad tyska ekonomiska och handelsdelegationer på sovjetiskt territorium strax före kriget ”fick direkt tysk under-rättelseverksamhet, som dittills varit nästan icke existerande, stor betydelse”.

Stalins största misstag utrikespolitiskt var, enligt Kotkin, att han missbedömde Storbritanniens avsikter på grund av att han var så låst i sin syn på brittisk imperialism. Churchill avfärdade han som en konventionell imperialist och kunde därför inte se dennes reella fiendlighet mot Nazityskland. Trots att han fram till 1939 lät Maxim Litvinov vara kvar som utrikesminister, denne var för Nationernas förbund och en koalition med västmakterna mot Hitler, ”vägrade Stalin göra någon skillnad mellan imperialister”, mellan ”fredliga” (demokratiska) eller ”aggressiva” (fascistiska). Han delade in världen i enbart två läger och för honom, precis som för Lenin, handlade all diplomati om tvåsidigt sexuellt umgänge med fienden. Utan att komma med mycket till bevis betecknar Kotkin honom som tyskvänlig med tsarens konserverative politiker Pjotr Durnovo som förebild.

Stalin missbedömde Hitler när han utgick från att denne aldrig skulle riskera ett tvåfronts-krig, men också genom att förutsätta att denne kunde få att slå alla planer på invasion ur hågen på grund av de ekonomiska fördelar pakten 1939 innebar. Pakten var, enligt Stalins uppfattning (vidarebefordrad av Kotkin), en ”mirakulös” lösning som ”avledde den tyska krigsmaskinen, gav en mängd tyska verktygsmaskiner i utbyte, bidrog till återerövring och sovjetisering av tsaristiska gränstrakter och återgav Sovjetunionen rollen som skiljedomare i internationell politik”. Stalin hade inga samvetskval över att överge Kominterns antifascistiska ”folkfronts-politik” (inte för att Kotkin, ingen anhängare av den internationella vänstern, ser detta med något ogillande). Men om han antog att Hitler utrikespolitiskt var en Realpolitiker av samma snitt tog det ”förbluffande lång tid för Stalin att inse ideologins centrala roll i nazisternas program”. Om denna och många andra frågor fick han så pass mycket information att det borde ha lett till att han drog de rätta slutsatserna. I stället betecknade han ”allt det han inte ville tro på som ’desinformation’.” Detta blev mest påtagligt i hans notoriska ovilja att fästa någon tilltro till den rad underrättelserapporter på sensvåren 1941 om en nära förestående tysk attack, han valde att se det som brittisk och tysk desinformation. ”För Stalin handlade det inte om huruvida det gick att undvika krig med naziregimen, utan om det gick att göra det i år.” Senvår och sommar var säsong för angrepp och in i det sista, fram till den 20 juni 1941, klamrade sig Stalin fast vid förhoppningen att det skulle gå att undvika den här säsongen.

Kotkin själv är i högsta grad Realpolitiker i sitt sätt att behandla utrikespolitik. I själva verket tycks han se sig själv som en bättre Realpolitiker än Stalin, en som sällan håller moralpredikningar men emellanåt mentalt placerar sig själv i Stalins ställe i Kreml och korrigerar dennes misstag. Detta kan reta dem som skulle vilja ge uttryck för upprördhet över icke aggressionspakten, men det leder i alla fall till ett annorlunda sätt att se på finska vinterkriget, som Kotkin anser att finländarna ”hade kunnat undvika”. Även om de hade den ”moraliska rätten på sin sida” hade de den ”geopolitiska mot sig”, de borde helt enkelt ha tagit Stalins vilja att förhandla och kompromissa på större allvar. Det är ett av de exempel Kotkin anger till stöd för sin uppfattning att Stalin, i motsats till Hitler, var ”en revolutionär imperialist med

vissa spärrar”, och att han i själva verket inte ville ta över hela Finland. Sovjetunionens oerhörda militära misslyckande under inledningen av vinterkriget med Finland 1939-40 visade inte bara försvarsminister Vorosjilovs inkompetens utan också att Stalin inte alls var i takt med utvecklingen på det militära området. De ”chockerande bakslag Röda armén led i december 1939” kan emellertid inte dölja att Stalin tog till sig lärdomarna fullständigt och efter att Timosjenko tagit över ledningen för de militära operationerna ”vann Sovjet en avgörande seger i kriget och kunde till och med överträffa sina ursprungliga mål”.

* * *

I första bandet av sin biografi framställde Kotkin Stalin som en talangfull man, helt klart nummer ett i samlingen av sovjetiska ledare eller sådana som gjorde anspråk på att bli det på 1920-talet (inklusive Lenin), ”ingen sociopat enligt dem som arbetade i hans närhet” eller, vad det beträffar, inte heller i Kotkins författarögon. Det var hela tiden vad som skulle bli ett problem för band II och jag såg därför med betydande intresse fram mot att få veta hur han löst det. Lösningen är otypiskt uddlös. Ingen sociopat fram till 1927, men kring 1929-30 ... hade Stalin börjat uppvisa en djupt mörk sida. ”Allt eftersom årtiondet fortskred skulle han gå från att lära sig att vara diktator till att bli otålig med diktaturen och skapa despotism med hjälp av omfattande blodbad.” Därmed är vi tillbaka på välbekant territorium för Stalin-biografier – men vad berodde denna omvandling på? Inget i Stalins bakgrund kan förklara den, enligt Kotkin, och även om det fanns en ”mörk” potential i Stalins personlighet och i det revolutionära parti han skulle få ledningen över är inte heller det någon förklaring. Nyckeln till förståelse tycks finnas i Lord Actons välkända uttalande om att ”makt tenderar att korrumpas och absolut makt korrumpas absolut”. Så om Stalin hade förlorat maktkampen på 1920-talet, skulle han då ha blivit en bättre människa? Helt säkert, och Trotskij skulle ha blivit en sämre, inte bara på grund av maktens tendens att korrumpas, utan också på grund av att han också var en del av ett ”enpartisystem som, på utifrån en klassanalys, förnekade politisk opposition all legitimitet” och dessutom en marxist som inte förstod att ”det inte kunde finnas någon frihet utan marknader och privategendom”. Men denna anti-marxistiska bild är något sekundärt, närmast en efterhandskonstruktion. Det viktiga är att absolut makt, som diktatorer inte kan låta bli att sträva efter, inte bara korrumpas utan dessutom ”formar absolut”.

Andra bandet av biografien börjar med två motton. Det ena är som väntat hämtat från Machiavellis *Fursten* och sätter Stalin på rätt plats med aforismen att om man dödar sina medborgare, förråder sina vänner och agerar utan barmhärtighet eller redlighet är det metoder med vilka en härskare ”faktiskt kan vinna makt, men inte ära”. Det andra är mindre vanligt, i varje fall i detta sammanhang: ”Halvvägs på min livsresa befann jag mig i en mörk skog, för den raka vägen var borttappad.” Om man utgår från att detta handlar om en kommentar om Stalin, och inte om hur författaren drabbats av en kris mitt i livet, ger det en antydning inte bara om den grad av sympati författaren känner med föremålet för sin studie, något som inte alltid framgår av texten, utan framkallar också ett mått av personlig tragedi. Men om det är så Kotkin velat framställa Stalin har det inte haft önskad verkan. Politiskt slutar bandet med ett enormt bakslag för honom (tyskarnas attack i juni 1941), men som vi ju känner till ledde detta inte till att Stalin eller hans land krossades. Vad beträffar privatlivet är det faktum att Stalins hustru, Nadja, tog sitt liv i slutet av 1932 ganska flyktigt behandlat som en händelse som skakade Stalin då, men utan att förändra honom på något grundläggande sätt och, som Kotkin emellanåt påminner läsaren om, hennes död innebar att hans privatliv mer eller mindre upphörde (Kotkin citerar ett tillgivet brev från Molotov till sin hustru 1940 och gör följande kommentar, ”Stalin hade inte skrivit något liknande brev på ett decennium”). Kanske kommer ensamheten att bli ett tema i tredje bandet och Dantes motto gör oss redo för en upplösning där Stalin blir kung Lear.

De som skrivit biografier om Stalin, det finns många sådana nu, presenterar alls sorters personliga agendor och känslomässiga motiveringar. Henri Barbusse beundrade föremålet för sin

bok. Trotskij och Isaac Deutscher ville ta ner honom på jorden. Dimitrij Volkogonov skrev mot bakgrund av brustna illusioner i slutet av sovjettiden och den tyske historikern Jörg Baberowski betraktar honom med föraktfull avsmak. När jag höll på med mitt arbete om Stalin och hans närmaste medarbetare, *On Stalin's Team*, lekte jag med idén att jag genom att göra mig osynligt närvarande i Stalins politbyrå skulle kunna komma i hans inre cirkel som spion – exakt vad han alltid fruktade skulle hända. Kotkin ser inte sig själv som någon spion i förhållande till Stalin och han skulle inte tycka om att vara osynlig. Snarare ser det ut som om han utsett sig själv till något slags alter ego, som kikar över axeln på Stalin när denne sitter vid sitt skrivbord, gör kalkyler tillsammans med Stalin om utrikes- och inrikespolitik och meddelar oss när Stalin fått allt om bakfoten. Stalin skulle säkert ha blivit rasande över att ha Kotkin som dubbelgångare i hasorna, en västlig intellektuell storfräsare som överlägset förutsade hans agerande, och med en icke fysisk närvaro som gjorde det omöjligt att föra bort och skjuta honom. Men åtminstone kunde Stalin få känna någon tillfredsställelse över att han, vad hans eget inre beträffar, var för smart för Kotkin. Ty nu är det ju så att hans inre, oavsett vad detta bestod av, förblir en hemlighet.

Lästips

Fred Williams: [Recension av Stephen Kotkins *Stalin: Paradoxes of Power 1878-1928*](#). En hård och detaljerad kritik av första delen av Stalin-biografin. Williams underbygger sin kritik med många exempel.

Tony Wood: [Dzjugasjvilis liv](#). Här jämförs Kotkins Stalin-biografi (första delen) med den av ryssen Oleg Chlevnjuk. Till skillnad från Fitzpatrick, så går Wood in i detalj på en del av de problem som vidlåter Kotkins bok.

Historikern Anders Björnsson (med politiska rötter i maoismen, bl a som medarbetare i maoistiska *Gnistan*) har skrivit en recension av andra delen av Kotkins Stalin-biografi: [Om Kotkins bok "Stalin. Waiting for Hitler"](#). I motsats till nystalinisterna förstår Björnsson att Kotkins Stalin-porträtt inte är särdeles sympatiskt – tvärtom! Bra! Men däremot håller jag inte med om hans omdöme att "Kotkins böcker om Stalin lär sammantagna bli den definitiva Stalin-biografin för några generationer framåt". Att hävda detta är liktydigt med att acceptera en i grunden reaktionär syn på "det sovjetiska århundradet" (Lewin). Det mycket tendentiösa sätt på vilket Kotkin väljer ut "fakta", särskilt i första volymen, gör att det finns många anledningar att ifrågasätta hans bild av Stalin och den ryska revolutionen. Att Kotkins notapparat är omfattande gör inte hans analys mer nyanserad.